

Републички завод за заштиту споменика културе, Београд

DOI 10.5937/kultura1754169C

УДК 711.61(497.11)"1976"

316.75:72(497.11)"19"

оригиналан научни рад

АНКЕТНИ КОНКУРС ЗА УРЕЂЕЊЕ ТРГА МАРКСА И ЕНГЕЛСА У БЕОГРАДУ 1976. ГОДИНЕ

ИЗМЕЂУ КУЛТУРЕ КРИТИКЕ И КУЛТУРЕ ГУБЉЕЊА СИНТЕЗЕ

Сажетак: *Након краткотрајног поратног периода марксистичког радикализма, у Србији је током педесетих и шездесетих година XX века извршена корекција антибуржоаске марксистичке револуције спровођењем беспоштедне критике свега постојећег, да би концем шездесетих и током седамдесетих година таква политичка стратегија била трансформисана у својеврсни грађанско-демократски модел критике друштва против државе. У архитектонској области током седамдесетих година, однос према традицији праксе стварања и традицијској слици затеченог наслеђа носио је својеврсни грађански модел критике која се, на основу схватања националне традиције засноване на интерним дифузијама емотивног, идеолошко-политичког, историјског и интересног код стваралаца простора, може груписати на радикалну, конзервативну и либералну. Анкетни позивни урбанистички конкурс за уређење трга Маркса и Енгелса у Београду, спроведен од месеца јуна до 15. новембра 1976. године, заузима време преласка са друштвено-планског радикализма на либерално-тржишне еволуционистичке перспективе развоја града. Успостављањем спроведбене планско-стратешке документације за изградњу и уређење градског простора концем шездесетих година XX века, чиме се редефинише интуитивно деловање архитектонских актера на*

градску слику, овакав еволуционистички перспективизам је кон-традикторно овалптоио волунтаризам и културу губљења архи-тектонске синтезе града. Пред перспективом дезоријентисаног, дуготрајног и делимичног еволуционизма, виђенији актери архи-тектонског стваралаштва, решења су тражили у новом аутори-таризму, у крупнијим уређајним потезима и снажнијим акцен-ти-ма, који се у односу на старији модел планирања простора разли-кује заменом класно-револуционарне за државно-револуционарну митологију.

Кључне речи: архитектонска теорија, архитектонска критика, урбанизам, заштита наслеђа, социјалистички реализам

Уз нужна поједностављивања, као и у другим друштвено-хуманистичким областима, архитектонска критика се може груписати како према својим нормативним исходиштима та-ко и према различитим трансцендентним или иманентним формама основних типова нововековног мишљења – ра-дикализма, либерализма и конзервативизма. Унутар сваког теоријског разликовања постоји извесни степен неодређе-ности као и мноштво варијација које се могу условно тумачити – на једној страни се препознаје њихова критичка функција у односу на степен јавне видљивости односно на учешће у политичком систему, а са друге стране, препозна-ју се политички идеали који су својствени свакоме од њих, упркос углавном замагљеним интимним диференцирања-ма или идеолошкој оријентацији аутора. Учесће српског архитектонског стваралаштва у програмским „процесима цивилизовања друштва кроз афирмативне осећаје” односно културним феноменима у оквиру којих се „национални корпус уграђује у централне институционалне и вредно-сне системе”¹, опширније су расправљени у нашој недавно публикованој грађи.²

---

1 Shils, E. A. (1986) Centre and Periphery, in: *The Constitution of Society*, ch. II The Sacred in Society, Routledge & Kegan Paul: The Heritage of Socio-logy, pp. 93-109.

2 Игњатовић, А. Транзиција и реформе: Архитектура у Србији 1952-1980, Тежње ка високом модернизму, у: *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*, eds. Šuvaković, M. et al. (2012), Београд: *Orion Art*, стр. 689-726; Игњатовић, А. Порицање и обнова: Архитектура постмодернизма 1980-1991, Плурализам и фикција: Пост-модерна, у: *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*, eds. Šuvaković, M. et al. (2010), Београд: *Orion Art* i Katedra za muzikologiju Fakulteta Muzičke umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu, стр. 663-698; Игњатовић, А. (2012) Мит о Тројанском коњу: Београдска школа архитектуре, Соција-листички модернизам током хладног рата, у: *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*, eds. Šuvaković, M. et al. (2012), Београд: *Orion Art*, стр. 421-498; Игњатовић, А. и Манојловић Пинтар, О., (2012) Преображаји трга Славија у Београду: историја, се-ћање и конструкција идентитета, у: *Memory of the City / Sećanje grada*, ed. Simu, M. (2012), Београд: *Kulturklammer*, стр. 121-154.; Kadrijević, A.

Уз сасвим ретке изузетке,³ не може се рећи да су поратни српски архитекти тада такозване средње генерације, заузимали фигуру релевантног „критичког интелектуалца” у специфичним облицима јавног критичког ангажмана, као релевантних субјеката мање озваничене социјалистичке демократије а више запажених учесника у процесима „оштрог оповргавања па и касније ауторевизије”, како у критици интелектуалне инертности архитеката запажа критичар архитектуре Миодраг Јефтић.⁴

Од важности за аналитичко уоквиравање ангажмана архитектата и њихових критичких рефлексија углавном чине друштвене околности у којима се дограђује и заокружује њихов стваралачки опус. Величина оствареног опуса примарно је зависила од друштвених и економских могућности али и од друштвених феномена као надвладавајућих културолошких феномена дугог трајања.⁵ Због тога су предлози о одређеним

(2010) *Ideologije i arhitektura u kontekstu duha vremena*, u: *Ideologije i ideali – Prilozi istraživanju arhitekture 20. veka u Vojvodini*, Muzej savremene umetnosti Vojvodine, str. 5-11; Кадијевић, А. (2010) Архитектура и дух времена, Београд: Грађевинска књига; Кадијевић, А. (2009) О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима, *Наслеђе IX*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 75-88; Кадијевић, А. (2007) Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији, *Наслеђе VIII*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 225-237; Кадијевић, А. (2003) Поглед на протекли век српске архитектуре (Приказ књиге: Милош Перовић, *Историја српске архитектуре XX века. Од историцизма до другог модернизма*, *Наслеђе VI*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 265-269; Денегри, Ј. (2013) Корпус: Српска уметност 1950-2000., Београд: Орион арт доо; Денегри, Ј. (2016) *Послератни модернизам/Неоавангарде/постмодернизам – Огледи о југословенском уметничком простору 1950-1990*, Уметност и култура, Београд: Службени гласник.

3 Страјнић, К. (1931) *Савремена архитектура Југословена*, Љубљана: Архитектура 4, стр. 108-113; Добровић, Н. (1931) *Уређење Терасе на Теразијама у Београду*, Љубљана: Архитектура 4, стр. 114-118; Добровић, Н. (1965) *Осврт на тему амбијент*, Загреб: Архитектура 90, стр. 7; Кулић, В. (01 – 31. мај 2010) *Простор у кретању: Архитектура и политика читања: Случај Генералштаба у Београду – Простор у кретању*, Београд: Република бр. (XXII), стр. 476-477, Матејић, М. (2012) Прилог проучавању зграде Генералштаба архитекте Николе Добровића: Концепт и искуство простора, *Наслеђе XII*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 167-183; О Николи Добровићу: Јефтић, М. (октобар 1976) Записи о београдској архитектури на средини осме деценије - Београдски круг лењиром, *Поглед бр. 21*, Београд: ИТ Новине (бр. 712)

4 Јефтић, М. нав. дело.

5 Стојановић, Д. (2012) *Асфалт и калдрма*, Београд: Удружење за друштвену историју; Кулић, Т. (2006) *Култура сећања*, Београд: Чигоја; Манојловић Пинтар, О. (2014) Археологија сећања – Споменици и идентитети у Србији 1918-1989, Београд: Удружење за друштвену историју, Чигоја и др.

политичким детерминантама неопходни за разматрање оквира оваквих процеса и у архитектонској науци. У том смислу се и доминантни процес антибуржоаске друштвене револуције до коминформовске 1948. године, одвијао кроз модел неомарксистичке радикалне критичке интерпретације, који је носио облик филозофско-интерпретативног спора о „правом значењу” марксистичке мисли, да би потом, у процесима корекције спољнополитичке повезаности према политичком Западу и економског прилагођавања почетком педесетих година XX века афирмацијом грађанско-демократског модела критике, добио смисао делегитимације сопственог облика као мере „етатизма”, „бирокарске деформације” и „протосоцијализма”. Крајем шесдесетих и током седамдесетих година XX века модели критике усвајају грађанско-демократска полазишта универзалних вредности који су кодификовани у листи „грађанских и цивилних права”. Након пораза чехословачког пројекта и нешто касније проведене „брежњевизације” југословенског самоуправљачког пројекта, појављују се различите формације социјално-политичког активизма (одбори, петиције, апели...) чији је друштвени смисао ангажмана представљала одбрана грађанских права и реконструкција „цивилног друштва” у самоуправном социјализму као новоозваниченој уставној и идеолошко-политичкој форми.

У раздобљу самоуправљања шездесетих година XX века, идеја посебности народа или народности у односу на друге присутне федеративне ентитете као основне и несводиве заједнице у континууму југословенске историје, и поред заговараног колективизма и јединства, постојала је на начин којим није доводила у питање њихов појединачни историјски субјективитет и индивидуалитет. Међутим, одређени историјски стереотипи претили су табуизацијом одређених идеолошких стереотипа – на пример, вредновање реалсоцијализма као грешке, „празног времена” и тренутком „скретања” од обавезујућег комунистичког идеала произилазило је из дискурзивне критике сувише „изворних” образаца националног идентитета, националне традиције и аутохтоне протокултуре па тиме и погрешног неконститутивног модела за будуће време „напретка и социјализма са људским ликом”, нарочито у контексту српског федералног ентитета. Чини се да је из тог разлога у архитектонској области, као и у другим друштвено-хуманистичким и уметничко-сценским пољима, прихваћена „могућност заблуде” на линији континуитета са социјалистичким реализмом и негативне маргинализације новог социјалистичког друштва над којим су се, посредством социјалистичког народњаштва, могле надвићи опасности националне историје, традиције, аутентичне

карактерологије и менталитета, а у политичком смислу и социјалдемократије.

Проблематично несигурну везу између политичког хтења епохе и стваралачких хтења нове државне заједнице запажа Лидија Мереник: „модерни традиционализам је логична и очекивана реакција на социјалистички реализам, чак и као облик грађанског супротстављања он је под етикетом озваничене либерализације уметности нудио један старински модел „компромисног модернизма” драгог српској културној и грађанској сцени тридесетих година, одакле уистину и потиче (...) Упркос томе што је у једном тренутку ослобађања од репресије социјалистичког реализма одиграо драгоцену улогу сучељавања са наслеђем међуратног периода, овај „модернистички традиционализам” доцније је однегован као својеврсна ретро појава у оквиру свеукупног модернистичког продора друге половине педесетих година и касније”.⁶ Чини се да је на пољу архитектонског и урбанистичког уобличавања града а нарочито уметничког стваралаштва с почетка педесетих година XX века, међутим, учинак послератне неомарксистичке комунистичке радикалне критике сам по себи делегитимациони – одричући сопствену изворно марксистичку легитимацију, социјалистички реализам је као модел идеолошке критике спровео самооспоравање и поништавање идеолошког саморазумевања које је постојало у темељима његовог легитимационог механизма. Другим речима, оспоравајући „изворно социјалистички” карактер неомарксистичког реалног социјализма, субверзивна самокритика је снажно утицала на сопствени систем да трага за новим легитимационим обрасцима. Овако отворена могућност самокритике у Југославији, продубила је и развила грађанско-демократске варијетете јавне друштвене критике стварајући претпоставке не само за „светоназорску” опозицију већ и за политичку опозицију – стварањем „острва слободе” у сфери индивидуализма, неформалним групама, изненађујуће густим интелектуалним мрежама „цивилних иницијатива”, покретима и петицијама.

Након превладавања радикалног неомарксистичког модела друштва, као доминантне критичке опције непосредно након Другог светског рата, нови дискурс грађанско-демократске формације полази од потенцијала предграђанске природе социјализма и из тога изводи захтев за његову грађанску и цивилну трансформацију, док централну тачку ове трансформације дефинише у ограничавању моћи државе

---

6 Мереник, Л. (2010) *Уметност и власт. Српско сликарство 1945-1968*, Београд: Фонд Вујичић колекција, стр. 68.

односно партије на начин који би се могао разумети захтевом за новим „друштвеним уговором”. Паралелизам реалсоцијалистичке стварности са епохом просвећеног европског апсолутизма током које се догодило „буђење народа“, одсликава реторичку и теоријску ренесансу социјалног либерализма у „комунистичком делу” Европе за шта је полазна претпоставка била у преласку реалног социјализма из тоталитарног система у систем ауторитарног типа.

Поред тога што се архитектонски и урбанистички конкурси из шездесетих и седамдесетих година XX века могу посматрати у визури модела „утопијског реализма”⁷, они су били, међутим, оперативни удео либерализације система који је остваривао грађанско-друштвену плурализацију у области освајања слободе критике али и до успостављања релативно конкурентских и тржишних механизма послератне економије. Механизми овакве плурализације у стручној јавности функционисали су независно од спољних механизма које је политички омогућавала држава.⁸ Изградње капиталних урбанистичких комплекса – на исти начин како се могу „тумачити као одлучан и успешан покушај да се југословенска (доцније тумачена готово искључиво као српска) архитектура ’уведе у породицу светских великана’ уз нескривену подршку највиших државних кругова”⁹ – тако су постали и део политичког идеала који је уз грађански модел критике уобличавао слику потпуно развијене западноевропске демократије и њој коресподентног културног капитала и тржишне конкурентне економије. У погледу таквих друштвених аспирација, архитектонски критичар Миодраг Јефтић, из ракурса сопствене струке, прагматично запажа детаљније разлоге опструкције таквих могућности:

„Наша [архитектонска, *прим. аут.*] аверзија према писаној речи простире своје злосрећно дејство и на одређивање нашег положаја у интернационалној неимарској констелацији. Иако се неизражена национална особеност може, с пуним разлогом, означити главним кривцем за нашу незапажену међународну улогу, сматрамо ипак,

---

7 Игњатовић, А. (2012) Транзиција и реформе: Архитектура у Србији 1952-1980, Тежње ка високом модернизму, у: *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*, eds. Šuvaković, M. et al. (2012), Београд: Orion Art, стр. 689-726

8 Од значаја за тренутак спровођења анкетног конкурса, тада је могла бити већ ратификована Ванкуверска декларација о правима и потребама човека у оквирима своје урбане средине која се развила у оквиру конференције Међународне уније о људским насељима 1978. године, али она се не помиње у документационим актима. О значају Ванкуверске декларације, у: *Архитектура и урбанизам* бр. 86-87, Београд, 1981.

9 Игњатовић, А. (2012) нав. дело, стр. 696.

да и овако, са низом ваљаних објеката опште савремене усмерености, наша архитектура заслужује макар средњу европску репутацију.”¹⁰

Дозревање критичке мисли о ширем целинском прегледу урбанистичког развоја Београда и осветљивања процеса важнијих урбанистичких подухвата и покрета и њихове улоге у развоју друштвеног и културног живота Београда, већ је била утемељена радовима Бранка Максимовића.¹¹ Преточена из планског синтетског пројектовања и „отклона сваког субјективитета” на начин како је то још од пре рата захтевао Никола Добровић¹², у аутохтоно ауторство и самосталност стваралаштва, архитектонска делатност је опстајавала у тези о антидогматизму као структури дугог трајања.¹³

Уз повремене амбиваленције савезне власти у односу на утопијски неомарксистички радикализам, према политичкој потреби у одређеном тренутку¹⁴, доминантни критички дискурс грађанско-демократског модела јавне критике носио је манихејски дух упрошћених дуалистичких принципа Добра и Зла који се оваплоћују у слике Државе и Грађана. Између озваничења самоуправљања 1963. године и амандманских реформи почетком седамдесетих година закључно до новог уставног решења 1974. године, „критички интелектуалац” епохе неомарксистичког социјалистичког реализма и потоње грађанско-демократске политичке корекције, сасвим је уступио место фигурама политичара и друштвеног теоретичара – фигурама које су биле недиференциране у његовом претходном друштвеном ангажману.¹⁵

---

10 Јефтић, М. нав. дело.

11 Максимовић, Б. (1983) *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830-1941*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 25.

12 Позивно писмо Николе Добровића у својству директора Урбанистичког института од 3. XII 1945. године за запослење архитеката, арх. Станку Мандићу, предато од аутора Музеју науке и технике.

13 Игњатовић, А. нав. дело, стр. 697.

14 У вези збуњујућих амбивалентности и флексибилности према западној култури током периода политике засноване на научном социјализму, „идејним разноврсностима”, критици апстракције и сл. више у: Мерењик, Л. нав. дело, стр. 65. и 71; Денегри, Ј. (2016) *Политички напад на апстрактну уметност почетком '60-их година*, Службени гласник, стр. 16-17.

15 Анализом постављења на јавне и државне функције, може се закључити однос политике према водећим актерима културе: чланови предратне београдске групе надреалиста (Марко Ристић, Александар Вучо, Константин Коча Поповић); Васко Попа (Нолит); Милорад Панић Суреп (Републички завод за заштиту споменика културе а потом Народна библиотека Србије); Миодраг Б. Протић (Музеј савремене уметности); Милан Кашанин (Галерија фресака у Београду); Милутин Главички

Ограничење моћи социјалистичке државе цивилним друштвом по свему судећи се догодило седамдесетих година механизмом коезистенције грађанско-демократске критике и идеолошког еволуционизма, а потом и његовом заменом за еволуционистичку перспективу друштва. Темелји оваквог еволуционизма налазе се у стварању социјалних претпоставки за раздвајање теоријског и практичног јавног деловања које су омогућиле професионализацију „критичког интелектуалца”. Тако професионализовани критички интелектуалац потом је претворен у „научника” односно заговорника науке ослобођене временских судова – али и у „политичара“ као спроводоца политике, у обрнутом предзнаку од времена након свеопште политизације културе (продора идеологије у науку, филозофију и уметност), када се догодио релаксирајући постмодерни трансфер у супротном смеру.¹⁶

Простор Трга Маркса и Енгелса претрпео је кључну архитектонско-урбанистичку и визуелну трансформацију 1956. године, када су последњи старији објекти овог централног градског простора уклоњени – Кафана Топола која се налазила на експонираном угаоном венцу улице Краља Александра и зграда Првостепеног окружног суда са VII окружном пуковском командом, са почетака стваралаштва архитекте Драгутина Ђорђевића (1866-1933).¹⁷ Трг Маркса и Енгелса је постигао своју ликовно-регулациону кохерентност придруживањем зграде Дома синдиката Југославије архитекте Бранка Петричића, довршене у класичној стилској реторици 1955. године, раније подигнутим зградама Палате пензионог фонда чиновника и служитеља Народне банке Краљевине Југославије архитекте Григорија Самојлова, довршене 1938. године¹⁸ и зградом Привилеговане Аграрне банке архитеката Петра и Бранка Крстића која је грађевински довршена

(Урбанистички завод града Београда); Леон Кабиљо (Секретаријат за урбанизам и заштиту животне средине) и др.

16 Више о питањима међуповезаности кадровског дефицита, оцене стручности и подобности, у: Мереник, Л. нав. дело, стр. 35, према: Куљић, Т. (1989) *Бирократија и кадровска управа*, Београд: Научна књига, стр. 89 и даље; Ђорђевић, Д. (1969) Социјалистички реализам 1945-1950, у: *Надреализам и социјална уметност*, Београд: МСУ, стр. 68-81.

17 Поповић, М. (2001) Окружни суд и VII пуковска окружна касарна у Београду, *Наслеђе* бр. III, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 193-198.

18 Просен, М. (мај 2006) *Архитекта Григорије Самојлов*, Београд: Музеј науке и технике и Галерија науке и технике САНУ, стр. 35; Просен, М. (2007) О соцреализму и архитектури и његовој појави у Србији, *Наслеђе* VIII, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 95-118.

до 1934. године.¹⁹ Поред поменути апсолутне ликовно-просторне синтезе теразијског блока зградом Дома синдиката, декоративном и регулационом синтезном моделистиком, изграђено је 1949. године и крило са леве стране палате *Време*, потоњег седишта листа *Борба*, којим је тежишно и волуменски ремоделована предратна новинско-информативна палата архитекте Бранислава Којића.²⁰ Синтезни постулати премошћавања ликовних и просторно-регулационих аранжмана од Палате привилеговане Аграрне банке у стилизацији ар декоом аутора архитектата браће Крстић до соцреалистичке естетике новоизграђеног Дома синдиката, шестоспратном трактном екстезијом палате *Време* и интерполираним изградњама у низу са леве стране трга до улице Николе Пашића, оцртавали су послератну трансформацију средишњег урбанистичког простора Београда кроз прилагодљиву критичку и sukcesивну стваралачку културу аутора. У погледу потребе подстицања таквог урбанистичког и архитектонског феномена, средином седамдесетих година XX века окупиће се архитекте у оквиру мултидисциплинарног симпозијума о општем дијалектичком феномену синтезе²¹.

Анкетни конкурс за решење централног јавног градског подручја испред Дома синдиката, спроведен је као прва отворена јавна трибина која је била резултат протестне петиције око стоседмдесет истакнутих културних, научних и јавних радника поводом одлуке градских власти о изградњи историјског забавног парка у Топчидеру.²² Историографски

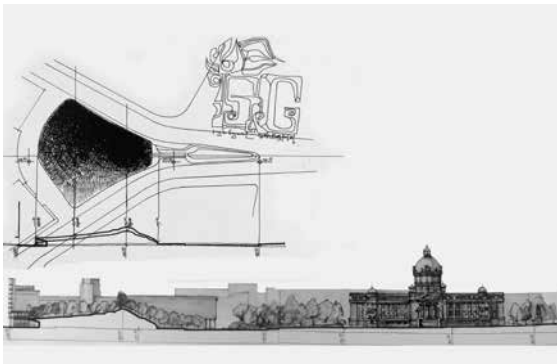
19 Просен, М. (2014) Палата привилеговане Аграрне банке у Београду, *Наслеђе XV*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 63-76.

20 Марковић, И. Р. (2011) Дом синдиката и Београду – ескпликација архитектуре социјалистичког реализма, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* бр. 39, Нови Сад, стр. 271-283; Тошева, С. (1998) *Бранислав Којић*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Београд.

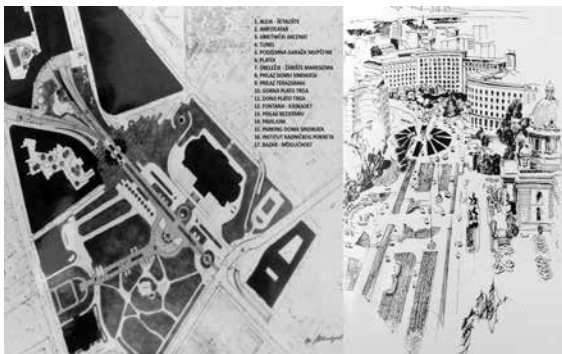
21 У Врњачкој Бањи је у времену од 25. до 28. октобра 1973. године Културно пропагандни центар Врњачке Бање организовао симпозијум под називом „Облик и простор” у широком кругу утицајних стваралаца из области српске и југословенске архитектуре и урбанизма, ликовне уметности, примењене уметности, заштите културог наслеђа, социологије и других области, више у: I књига о синтези, Издавач: Замак културе, Врњачка Бања: Зборник реферата и дискусија о синтези са прилогом, 1975; II књига о синтези, *cit. opus*, 1978.

22 Конкурс за забавни парк посвећен општем прегледу националне историје југословенских народа спроведен је 1974. године, а првонаграђени рад је изложен на изложби А-70 у оквиру Галерије Студентског културог центра у Београду (аутори А. Ђокић и С. Илић, каталог архиве СКЦ бр. 1974); Више у: Јефтић, М. (од 7. јануара 1977) Нови дух у београдском урбанизму – Анкете, *Поглед* бр. 26 Београд: ИТ Новине – (културни додатак), стр. 28.

остаје нејасно до краја како се уопште топчидерски проблем забавног парка прелио у потребу уређења овог централног београдског градског подручја, али нема сумње да се градска управа послужила неутрализацијом насталог друштвеног проблема бирократски веома пажљивим ограђивањем и функционалним изоловањем – политичком идеализацијом и контролисаном репрезентацијом слободе критике путем институција. Заправо се чини да је анкетни конкурс представљао акт измештања сасвим конкретног критичког ангажмана са одређеним поводом на начин којим се удовољавало критици тиме што је расправа премештена у другу проблемску средину и одабрани репрезентативни оквир.

Слика 1 Рад Богдана Богдановића и Симе Миљковића, 1976. година (каталог радова, 1976)

Слика 2 Рад Милице Штерић (каталог радова, 1976)

Образложења укупно осам позваних анкетираних архитеката за конкурс за уређење трга Маркса и Енгелса у Београду (данашњи трг Николе Пашића) од јуна до 15. новембра 1976. године, представљао је типично место на коме се догађало разгранавање грађанско-демократског критичког потенцијала у етичке варијетете либералне, радикалне и конзервативне критике о стању града и друштва у целини. Изузев образложења Милице Штерић, сваки од преосталих модела

критике равноправно су пренебрегавали полазне претпоставке неомарксистичког соцреалистичког имагинаријума који су раније обележавали овај градски простор.²³ За либералне критичаре развоја и будућег уређења овог простора, чији је једини експонент на конкурс био Богдан Богдановић са сарадником Симом Миљковићем, питање градског трга на овом месту прерасло је у повод иронији и опсесивној самоисторизацији која више наводи на трагање по антикваријату заблуда и погрешака у оквиру универзитетског гета (слика 1). За неке ауторе као што је Милица Штерић, овај простор је и надаље носио ознаке „жаришта марксизма” који је ваљало архитектонизовати цветном буктињом у оквиру које би се налазио музеј марксизма и научног социјализма, али не и лењинизма (слика 2). Тржишна либералност њеног решења налазила се у плану опште реконструкције и адаптације већине приземних партија објеката у простору и повезивањем пешачког простора у променадним пасарелам проширеног базара.²⁴ Градски информативни центар са галеријом Станка Мандића представљао је такође и омаж Стојановићевом обелиску који је уклоњен 1961. године непосредно пред Прву конференцију Покрета несврстаних у Београду. Пројектно решење Станка Мандића, као јединог аутора који се вратио Лековом разумевању рационалности овог простора²⁵, али изван духа онога што Зите увиђа у „конициним просторима као више уметничким целинама од конкавних”²⁶, представљало је промишљање о политичким и идеолошким механизмима постојања друштва и са њима у сагласности самоизолованости критичког мишљења и безинтересне лепоте објекта естетике (слика 3).

Иницијално подстакнут грађанском протестном интерпелацијом виђенијих јавних друштвених актера, позивни анкетни конкурс за преуређење Трга Маркса и Енгелса претворен је у позив за разумевање слободе појединца, али не као супротности успостављеном политичком идеалу, већ као другој страни успостављеног идеолошког идеала. Радило се ту

---

23 Торђевић, А. (1963) Проблем реконструкције централних делова Београда, *Архитектура и урбанизам* бр. 21, Београд, стр. 46-50; Минић, О. (1960) Трансформације центра Београда, *Архитектура и урбанизам* 1 Београд, стр. 19

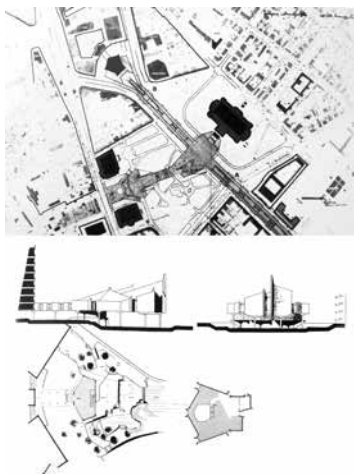
24 Анкета о уређењу Трга Маркса и Енгелса, недатирано; Рукопис из обраложења аутора, арх. јед. Станко Мандић, Музеј науке и технике.

25 Леко, Д. (јун 1955-1956) Осврт на нови Трг Маркса и Енгелса и могућа места за нову градску кућу у Београду, Преглед архитектуре, *Весник Друштва архитеката Србије* 4-5, Београд: Друштво архитеката Србије, стр. 142-144; Јефтић, М. нав. дело.

26 Zite, K. (1967) *Umetničko oblikovanje gradova*, Beograd: IP Građevinska knjiga, str. 126

и о афирмацији демократског ауторитета државе и власти као корена политичког пројекта и друштвеног уговора који је у области архитектонске делатности остао непрекидно амбивалентан између раније самосталног, персоналистичког субјективитета аутора и њиховог касније колективизираних деловања из јавних служби и посебних организација удруженог рада. Анкетни позив архитектама-индивидуалцима потврдио је да се урбанистичка слика града може схватити као скуп формално променљивих вредности, као континуитет традиције кроз преношење таквих вредности из конфликтних резултата прошлости у засигурно исту такву будућност, у чему ће се увек проналазити релевантно образложење за дијахронијски успостављану традицију, прећутна уверења и настале обичаје. У том смислу, код аутора већ реализованог трга Хранислава Стојановића и једном од позваних актера овог конкурса, није се радило ни о каквом проблематичном решењу трга које би требало преиспитати, већ о потреби даље урбанистичке операције и то у подручју раскрснице Кнез Милошеве и Таковске улице са тунелском денивелацијом код локације познатије као „Лондон” у циљу визуелног и функционалног опоравка тог простора (слика 4).²⁷

Слика 3 Рад Станка Мандића (каталог радова, 1976)

Архитект Бранислав Јовин је одбио учествовање у анкетном конкурс, сматрајући да као пројектант метроа не може прихватити позив јер у том простору расписивач конкурса предвиђа излаз из метроа (слика 5).²⁸ Технолошким програмом

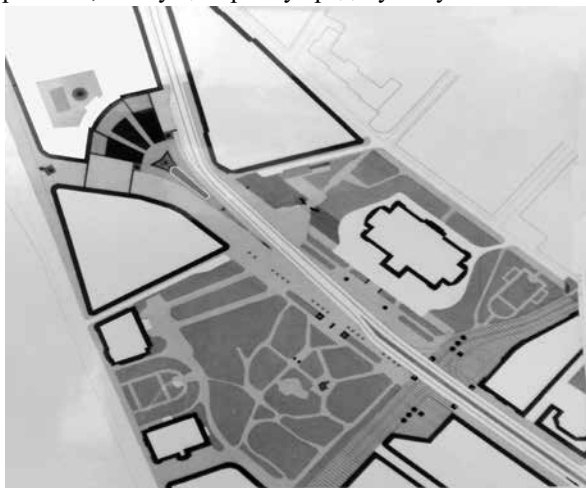
---

27 Образложења, Музеј науке и технике – Одсек архитектуре и градитељства.

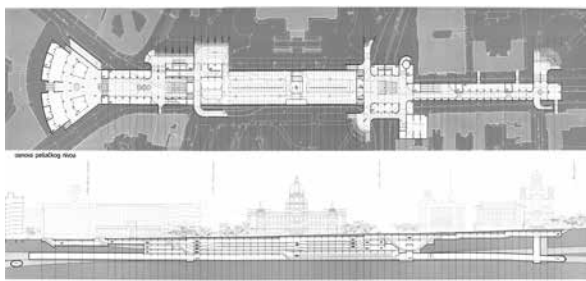
28 Записник са састанка одржаног 29. јуна 1976. године у Секретаријату за урбанизам и заштиту животне средине.

четвороколосечне линије на линији М1 – М2, чији је нацрт израђен 1974. године, са средишњим перонима који допуштају директно прелажење и преседање путника, предвиђено је да на овој станици буде смештен главни управљачки центар за цео београдски метро систем као и елементи базне метро-опреме (исправљачка подстаница, ТС и резервни агрегати).²⁹ Главни приступ метроу пројектован је из базарског подземног нивоа (коте 112.00 – 113.00) који се издуженим перонима у правцу Теразија и трга повезује са перонима, укључујући и разрађене силазе за паркинг простор капацитета око 700 паркинг места колико је било планирано планским документом усвојеним на бази оваквог саобраћајног решења, за ову централну градску зону.

Слика 4 Рад Хранислава Стојановића (каталог радова, 1976)

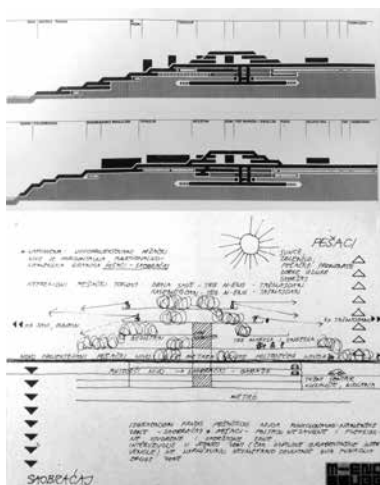
Слика 5 Основа пешачког и партерног решења са инфраструктурним коридором метроа, рад Баранислава Јовина 1977, (цртеж дигитализован 2015, Синиша Темерински)

Од коришћења слике до реалности производње, целокупна урбанистичка идеја „социјалног потенцијала” анкетног

---

²⁹ Разговор са ауторима архитекатама Браниславом Јовином и Синишом Темеринским, дана 01. 11. 2016. године.

конкурса код већине аутора је имплицитно добила карактер најекстремније разраде утопијског модела футуристичке хиперструктуре. Изразиту формацију мрежне хиперструктуре галеријског типа понудила су три аутора: Угљеша Богуновић, у архитектури висећих тргова – платформи вертикално повезаних лифтовима и степеништима којима се идејно и ликовно приближио мрежним структурама Кандилиса и Јосића (слика 6); Владимир Ивковић који је понудио широке подземне пешачке пасареле денивелисане у односу на вишеколосечне саобраћајне магистрале (слика 7); Урош Мартиновић, који је понудио решење мрежно повезаних мегаструктура са солитерским акцентима (слика 8). Слободан Милићевић је понудио такође решење које носи одлике структурне технолошке разраде са тачкастим инфраструктурним коридорима по вертикали, с тим што је за разлику од Богуновићевог и Мартиновићевог решења позиционирао саобраћај испод целокупне површине трга са дефинисаним подземним улазима из улице Влајковићеве, Булевару Револуције (Краља Александра) и из правца Теразија (слика 9).

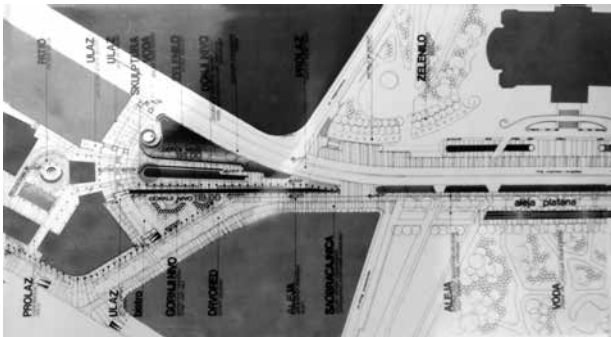

Слика 6 Рад Угљеше Богуновића (каталог радова, 1976)

Мартиновићеви пословни небодери у овом простору давнашње баталијске пијаце, понуђени су у јеку фељтонске дебате о високим стамбеним зградама у листу *Политика* током 1976. године. Ови полемички фељтони, покренути поводом једног од два ауторска текста Михаила Митровића током исте године, довели су исте године и до студије о недозвољавању изградње високих стамбених зграда у Београду као и до градске одлуке о овом питању.³⁰ Иако је Мартиновићево

30 Фељтони: Поповић, Б. (8. јануар 1976) Изазов грађевинарима, *Политика*, стр. 7; Кубуровић, М. (19. јануар 1976) Проширује се Ташмајдански парк – интервју са арх. Мирјаном Лукић, *Политика*, стр. 14; Кубуровић,

решење, достављено под шифром „МММ” добило коначну препоруку жирија, у финалу грађевинске интерпретације простора пројектована је а потом и реализована 1982. године по иницијативи новинара Ђока Вјештице. Интерполирана сценографија трга и парка са визуелним референцама на Богдановићево решење³¹, у оквиру бироа ЈП Зеленило Београд (слика 10) реализована је садњом 52 стабла платана и планирањем високе озелењене ронделе са местом за споменик у тежишту трга који у том тренутку нису реализовани. Простор је коначни регулациони облик, колорит и функционалну опремљеност фонтаном добио реконструкцијом из 1986. године, према пројекту Олге Милићевић Николић.³²

Слика 7 Рад Владислава Ивковића (каталог радова, 1976)

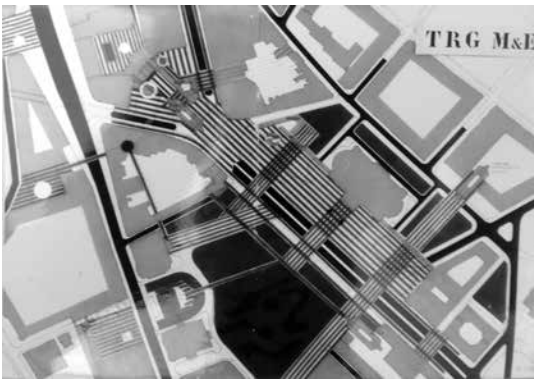
Иако је Богдан Богдановић дао најдуховитији одговор на историјско порекло овог некадашњег баталијског пазаришта, и није препоручен жирирањем, каснијим прилагођавањем идеје о пројектовању брда са одликама тумулуса на углу две улице, настао је потом трг у нејасној синтези са парковским ликовним и функционалним изразом према пројекту који је израђен у оквиру Зеленила Београд. Овај својеврсни јавно-

М. (24. јануар 1976) Да кућа буде висока као дрво – интервју са др Радомир Мишићем поводом награде за конкурсни рад за Блок 19А у Новом Београду, *Политика*, стр. 17; Ђурић, Р. (31. јануар 1976) Допринос и надградња достигнутих вредности, *Политика*, стр. 16; Кубуровић, М. (8. фебруар 1976) Каква ће бити Славија?, *Политика*, стр. 19; Р. Б. (16. новембар 1976) Планови за велики град – најаву седнице Извршног савета градске скупштине – извештај о концепцији друштвено-економског развоја и програму развоја и изградње Београда од 1976-1985. године, и коначно: Друштвени план развоја града Београда до 1980. године, *Политика*, стр. 20; Аноним (20. новембар 1976) Социјалистички самоуправни интерес у стамбеној и комуналној политици у изградњи града Београда, *Политика*, посебни додаток броју; Такође у: Јефтић, М. (1977) Београдска архитектура у 1978. години – Поглед изблиза, *ИТ новине* бр. 734, *Поглед* бр. 32.

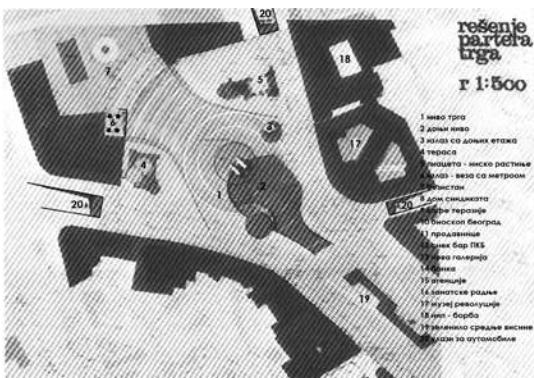
31 Извештај жирија у оквиру заоставштине арх. Станка Мандића, Музеј науке и технике – Одсек архитектуре и градитељства.

32 Богуновић, С. (2005) Трг Николе Пашића, у: *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, Београд: Београдска књига, стр. 100.

анкетни експеримент представљао је и показатељ одбијања сваке могућности конзервативног социјалистичког плана – циљ је био да се у потпуности реше заблуде и контрадикторности градског центра и подстакне његова трансформација у организовану машину ексклузивног тржишта и либералног капитала, без архаичних облика историцистичког отпада и несигурних вредносних модела за тековине будућности. Позивни конкурс за реконструкцију Трга Маркса и Енгелса представљао је акт убеђивања јавности у то да су личне интелектуалне и друштвене контрадикције, неравнотеже и планерски хаос типичног савременог града какав је и савремени Београд неизбежни – да такав хаос, заправо, у себи носи неистражено богатство, неограничене могућности у слојевитости које се у одређеном тренутку могу претворити у објашњење и светле вредности које припадају слоју новог како социјалног тако и социјалистичког фетиша.

Слика 8 Рад Уроша Мартиновића (каталог радова, 1976)

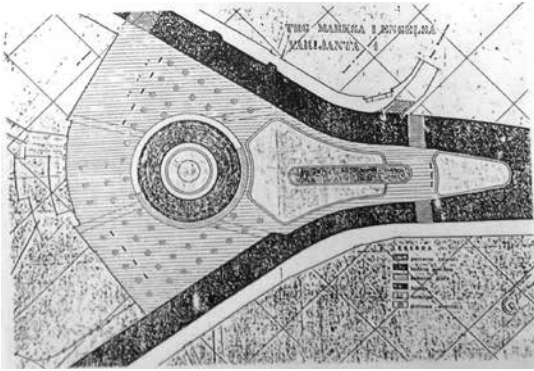

Слика 9 Рад Слободана Милићевића (каталог радова, 1976)

У перспективама дезоријентисаног, дуготрајног и делимичног еволуционизма, виђенији актери београдског архитектонског стваралаштва, решења су тражили у новом ауторитаризму, у крупнијим уређајним потезима и снажнијим

акцентима, који се у односу на старији модел планирања простора разликује заменом превазиђене ускогрудости класно-револуционарне за богатство државно-револуционарне митологије. У том смислу, уместо минималних интервенција којима би се заменили објекти лошег бонитета или исправки које би синтезно подржале затечену естетику здања, промовисане су предимензиониране грађевинске структуре, мрежасте урбанистичко-технолошки коридори, технолошки компликоване и једино доказиве у миту напретка савременог футуристичког града.

Слика 10 Идејни пројекат реконструкције ради инсталације фонтане 1987, ЈП Зеленило Београд 1982 (Комуникације ЦЕП)

Понуђена решења позивног конкурса за уређење централног београдског подручја Трга Маркса и Енгелса приказује све аспекте контрадикторности преузимања модерности западноевропског метрополског града – недостатак конзервативне регулационо-нивелационе структуре, невероватност, полифункционалност и аналитичко-технолошку многострукост, остајући изван формалне рационализације и меморијализације простора којима тежи централноевропска грађанска архитектура. У светлу таквог професионалног експанзионизма, значај анкетних решења постаје јаснији: са предметом урбанистичке реорганизације центра града требало је да постане реорганизована јавност, позвана и направљена критичким учесницима у својој замишљеној креативној и демократској полемичкој улози. Кроз теоријску хомогеност функција, авангардну индустрију идеја и „власти“, ово је био не само први покушај јавне партиципације у којој је требало да заинтересовани корисници града буду укључени у плаховитост „уздицања“ континуираног развоја и трансформације већ и одређеном референдумском либерализацијом јавне управе.³³

33 Виђенији дискусанти у оквиру две организоване трибине били су Исидор Папо, Пеђа Милосављевић, Ерих Кош, Бранко Пешић, Милан Ђо-

Историографска позиција ове архитектонске анкете сасвим се уклапа у ток архитектонске београдске праксе који карактеристично функционише у матрици наизменичних генерацијских прескока, постављајући учеснике планерских дешавања у наизменичну комбинаторику историзацијског позиционирања и периодичног вредносног ре-процесуирања. Искуство јавног анкетног конкурса за трансформацију градског центра Београда, опцртава деловање српских архитектонских и урбанистичких актера у релативно кратком периоду које је коинцидентно формирало мноштво наратива и паралелних рангирања, генеришући изразиту сложеност достигнутог политичког искуства и идеолошке зрелости, али необезбеђујући могућност конзистентног афирмативно-позитивног критичког односа према наслеђу сопственог временског суседства односно професионалној следствености у односу на сопствене претходнике, услед чега „многи предлози никада нису могли бити остварени”.³⁴

ЛИТЕРАТУРА:

- I књига о синтези (1975) Зборник реферата и дискусија о синтези са прилогом Врњачка Бања: Замак културе.
- II књига о синтези (1978) Зборник реферата и дискусија о синтези са прилогом Врњачка Бања: Замак културе.
- Богуновић, С. (2005) Трг Николе Пашића, у: *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, Београд: Београдска књига.
- Денегри, Ј. (2013) *Српска уметност 1950-2000*, Београд: Орион арт доо.
- Е. А. Shils, Centre and Periphery, in: *The Constitution of Society*, ch. II The Sacred in Society, The Heritage of Sociology.
- Ђорђевић, А. (1963) Проблем реконструкције централних делова Београда, *Архитектура и урбанизам* бр. 21, Београд: Савез инжењера и техничара Србије.
- Игњатовић, А. Транзиција и реформе: Архитектура у Србији 1952-1980, Тежње ка високом модернизму, у: *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*, Šuvaković, М. (2012), Београд: Orion Art.
- Игњатовић, А. (2010) Порицање и обнова: Архитектура пост-модернизма 1980-1991, Плурализам и фикција: Постмодерна, у: *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*, eds. Šuvaković, М. (2012), Београд: Orion Art.

ковић и др, у: Јефтић М. нав. дело, Београд: ИТ Новине – *Поглед* бр. 26 (културни додатак), од 7. јануара 1977.

34 Маџура, В. (1986) Београд и страх од трга, *Комуникације* бр. 26, Београд: ЦЕП, стр. 7.

Игњатовић, А. (2012) Мит о Тројанском коњу: „Београдска школа архитектуре, Социјалистички модернизам током хладног рата, у: *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*, eds. Švakić, М. (2012), Београд: *Orion Art*.

Игњатовић, А. и Манојловић Пинтар, О. Преображаји трга Славија у Београду: историја, сећање и конструкција идентитета, у: *Memory of the City / Sećanje grada*, ed. Simu, М. (2012), Београд: *Kulturklammer*.

Јефтић М. (октобар 1976) Записи о београдској архитектури на средини осме деценије - Београдски круг лењиром, Београд: *Поглед* бр. 21, ИТ Новине (бр. 712).

Kadijević, А. (2010) Ideologije i arhitektura u kontekstu duha vremena, у: *Ideologije i ideali – Prilozi istraživanju arhitekture 20. veka u Vojvodini*, Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine.

Кадијевић, А. (2010) *Архитектура и дух времена*, Београд: Грађевинска књига.

Кадијевић, А. (2009) О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима, *Наслеђе* IX, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Кадијевић, А. (2007) Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији, *Наслеђе* VIII, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Кадијевић, А. (2005) Поглед на протекли век српске архитектуре - Приказ књиге: Милош Перовић, Историја српске архитектуре XX века. Од историцизма до другог модернизма, *Наслеђе* VI, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Кулић, В. (01 – 31. мај 2010) Простор у кретању: Архитектура и политика читања: Случај Генералштаба у Београду – Простор у кретању, *Република* бр. 476-477 (XXII), Београд: Задруга *Res publica*.

Кулић, Т. (1989) *Бирографија и кадровска управа*, Београд: Научна књига.

Кулић, Т. (2006) *Култура сећања*, Београд: Чигоја.

Леко, Д. (јун 1955-1956) Осврт на нови Трг Маркса и Енгелса и могућа места за нову градску кућу у Београду – Преглед архитектуре, *Весник Друштва архитеката Србије* 4-5, Београд: Друштво архитеката Србије.

Манојловић Пинтар, О. (2014) *Археологија сећања - Споменици и идентитети у Србији 1918-1989*, Београд: Удружење за друштвену историју и Чигоја штампа.

Матејић, М. (2012) Прилог проучавању зграде Генералштаба архитекте Николе Добровића: Концепт и искуство простора, *Наслеђе* XII, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Мацура, В. (1986) Београд и страх од трга, *Комуникације* бр. 26, Београд: ЦЕП.

Мереник, Ј. (2010) *Уметност и власт. Српско сликарство 1945-1968.*, Београд: Фонд Вујићић колекција.

Поповић, М. (2001) Окружни суд и VII пуковска окружна касарна у Београду, *Наслеђе* бр. III, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда,

Просен, М. (мај 2006) *Архитекта Григорије Самојлов*, Београд: Музеј науке и технике и Галерија науке и технике САНУ.

Просен, М. (2007) О соцреализму и архитектури и његовој појави у Србији, *Наслеђе* VIII, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Просен, М. (2014) Палата привилеговане Аграрне банке у Београду, *Наслеђе* XV, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Zite, K. (1967) *Umetničko oblikovanje gradova*, Beograd: IP Građevinska knjiga.

Ивана Мартић, *Љубашка као детаљ 1*, 35 x 35 цм,
фото Наташа Ристић

Aleksa Ciganović

Republic Institute for Protection of Cultural Monuments, Belgrade

PUBLIC CALL FOR ARRANGEMENT OF MARX AND
ENGELS SQUARE IN BELGRADE, 1976: BETWEEN
CULTURAL CRITIQUE AND THE CULTURE OF LOSING
SYNTHESIS

Abstract

After a short afterwar period of the Marxist radicalism, in the 1950s and the 1960s, a correction of antibourgeois Marxist revolution occurred in Serbia by practicing a “relentless critique of everything that exists”. At the end of the 1960s and in the 1970s, this political strategy was transposed into a specific civil-democratic model of critique involving “society versus state”. In the architecture of the 1970s, the understanding of the traditional creative practices and the traditional images of heritage was marked by a certain civic model of critique which, based on the understanding of national tradition founded on internal emotional, ideological-political, historical and interest-driven diffusions, can be grouped into radical, conservative or liberal. The open call for an urbanistic arrangement of the Marx and Engel’s Square (Trg Marksa i Engelsa) in Belgrade, was open from June to November 15, 1975. It coincided with the transition from “a social-planning radicalism” to “the evolutionist perspectives” in the development of the city. With adoption of an enforceable planning-strategic documentation for the development and arrangement of city spaces, at the end of the 1960s which redefined an intuitive influence of architects on the city image, this evolutionary perspectivism, however, gave birth to a contradictory voluntarism and a culture of losing the architectural synthesis of the city. Faced with the perspective of a disoriented, long lasting and partial evolutionism, the eminent actors in the field of architecture searched for solutions in a new authoritarianism, in broad arrangement strokes and robust accentuations which departed from the old model of spatial planning by switching from a class-revolutionary to a state-revolutionary mythology.

Key words: *architectural theory, architectural critique, urbanism, protection of heritage, socialist realism*